

УДК 347.232.1+261.7+94«1920/1930» (477.72)
DOI <https://doi.org/10.32847/ln.2020.12.01>

Камінська О.А.

*к.і.н., доцент,
професор кафедри загальноправових та соціально-гуманітарних дисциплін
Херсонський факультет
Одеського державного університету внутрішніх справ*

Федорченко О.В.

*к.і.н.,
доцент кафедри загальноправових та соціально-гуманітарних дисциплін
Херсонський факультет
Одеського державного університету внутрішніх справ*

ВИЛУЧЕННЯ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ У ХЕРСОНЬКОМУ ПОВІТІ В 1920–1930-Х РР.: ІСТОРИЧНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. Сьогодні в українському суспільстві відбувається відродження духовних цінностей. З огляду на це інтерес викликають різні сфери культури, зокрема духовної. Значну роль у формуванні духовності людини в усі часи відігравала релігія. На українських землях відносини між владою і Церквою склалися неоднозначно, і, мабуть, однією з найтрагічніших сторінок цих відносин є кампанія вилучення церковних цінностей 1920–1930-х рр.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Науковці О. Вітринська, А. Киридон, Н. Криво́ва, В. Пашенко, Б. Змерзлий, О.Б. Татарченко, О.П. Тригуб, М.В. Щербань у своїх дослідженнях висвітили різні аспекти та складники цієї теми: історичні, соціологічні, релігієзнавчі. Однак, щоб зрозуміти всі особливості та складності кампанії секуляризації церковних цінностей, доцільно розглянути її правову сторону на прикладі окремого населеного пункту. Виходячи з цього, метою статті є дослідження особливостей кампанії секуляризації церковного майна у 20–30-х рр. ХХ ст. у Херсонському повіті, зокрема її нормативно-правового супроводу.

Виклад основного матеріалу. Початок правовому регулюванню діяльності Церкви більшовики поклали 23 січня 1918 р. декре-

том РНК РСФРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [12]. На українських землях аналогічний документ був ухвалений Тимчасовим робітничо-селянським урядом України 19 січня 1919 р. [13]. Останній практично продублював зміст Декрету РНК РСФРР.

Ці правові акти кардинально змінили статус церковних і релігійних громад. Так, за п. 12 громади позбавлялися прав юридичної особи, насамперед права власності. Майно церков позбавлялося свого законного власника і, відповідно, підлягало впорядкованому вилученню державою.

Отже, початок було покладено, але у 1918 р. радянська влада ще була занадто слабкою, не користувалася такою підтримкою народу, як Церква. Зокрема, Херсонська єпархія на початку ХХ ст. нараховувала 730 церков і 5 монастирів [1], які, крім власне священнослужителів, мали значну кількість прихожан.

З огляду на це більшовики діяли поступово. Кожний крок обґрунтовувався нормативними документами та ідеологічною агітаційною підготовкою. Кожний новий документ ще більше обмежував у правах Церкву і збільшував можливості влади у заволодінні церковним скарбом.

Деталізуючи положення декрету, інструкція Народного комісаріату юстиції від 24/30 серпня 1918 р. «Про порядок проведення в життя декрету “Про відділення церкви від держави і школи від церкви”» запроваджувала спеціальну комісію, яка згодом символічно називатиметься «ліквідаційною». Відповідно до п. 16 спеціально не призначене для богослужіння майно – будинки, землі, угіддя, фабрики, свічкові та інші заводи, рибні промисли, подвір'я, готелі, капітали тощо – негайно відбираються і передаються на баланс місцевих рад [16]. Тим самим у населення виховувалося переконання в тому, що вилучене майно є власністю народу.

Відповідно до згаданого декрету негайному закриттю підлягали духовні семінарії, єпархіальні училища з їхніми храмами, а також домашні та військові церкви, храми у державних закладах [4, арк. 42]. Так, у 1921–1922 рр. у Херсоні були зачинені церкви: Свято-Покровська, Олександрівська-Невська, Великомучениці Тетяни, Благівіщення Пресвятої Богородиці [1].

У цю хвилю потрапили і монастирі. Так, у період 1918–1922 рр. закриті три монастирі у Херсонському повіті: Григорієвський Бізюків чоловічий монастир, Благівіщенський та Успенський жіночі монастирі [2, арк. 50; 3, арк. 21].

Тезу про «народне надбання» підкріплювало і положення п. 13 Декрету, за яким будинки та предмети, призначені спеціально для богослужбових цілей, віддаються в безкоштовне користування релігійних громад. Причому мінімальна кількість членів такої громади встановлювалася у двадцять осіб [16]. Навіть більше, за п. 11, якщо охочих не виявиться, місцеві Ради робітничих і селянських депутатів тричі публікують про це в місцевих газетах і вивішують відповідне оголошення на дверях молитовних будинків (храмів) [16]. Якщо ж бажаючих все-таки не буде, вони повинні запропонувати, як можна використовувати ці приміщення (п. 12) для т. зв. «соціальних потреб».

Досвід накресленого шляху радянська влада вже мала. Так, раніше закритий Благівіщенський жіночий монастир було перетворено на будинок відпочинку і дитяче містечко [2, арк. 43], у церкві при Перепеліцинському притулку влаштовано клуб і театр для вихованців [2, арк. 52–53]. Колишні землі чоловічого монастиря із житловими приміщеннями й усім інвентарем передані в експлуатацію Райрадгосптресту (правління в м. Миколаєві) [5, арк. 255]. Отже, знову було обґрунтовано гасло «все для народу».

Основну ж цінність становило майно, залишене церквам як богослужбне. Правову регламентацію урахування його можна вважати наступним етапом кампанії. Так, декретом ВЦВК від 27 грудня 1921 р. «Про цінності, що знаходяться в церквах і монастирях» [9] залежно від історичної, художньої та матеріальної значущості вони були поділені на три групи: майно, що має історично-художнє значення, підлягає передачі Главмузею; матеріальні цінності передаються Державному сховищу цінностей Наркомфіну (Гохран); майно повсякденного вжитку, відповідно, залишається церкві. Провести такий розподіл на губернському рівні повинні були знову місцеві Ради [14].

Як же відбувався процес урахування майна? Відповідно до таємної інструкції Народного комісаріату юстиції УСРР від 21 січня 1922 р. групи віруючих, які підписали угоди про користування храмом, повинні були надати губвиконкомам три екземпляри інвентарних описів майна. Причому до опису висувалися умови щодо деталізації ознак предметів, що до нього вносилися. Це робилося, щоб зрозуміти, які предмети мають культурно-історичне значення, а які – значну матеріальну цінність; із якого матеріалу вони зроблені, яку вагу мають, якою була їхня ціна на момент придбання (у золотій валюті). Слід було відмічати предмети визолочені, розмір дошок на Євангеліях, а також їхню довоєнну вартість. Чи є на мідних Євангеліях срібні кутки і, якщо є, то якої вони проби. З якого металу,

якої ваги та вартості на престольні хрести, черпаки, стаканчики, потири, підсвічники, семисвічники, панікадила, люстри, хоругви тощо. Чи є ризи (золоті або визолочені) і яка їхня вага і вартість. Чи є срібний хрестильний ящик із прибором. Яка вага мідних купелей. Скільки вінців для вінчання і з якого вони якого металу. Чи є мощі, чиї саме, яка рака, балдахін, лампади. Чи є прикраси з дорогоцінним камінням, які саме. Скільки митр, які вони, з якими прикрасами, яка їхня довоєнна вартість. Скільки дзвонів на дзвіниці, вага кожного окремо. Чи є картини відомих художників, якщо є, то які саме, чиї, їхні розміри та рік написання. Чи є старовинні меблі, одяг і які саме [4, арк. 47]. Як бачимо, кожна річ описувалася дуже детально.

Наступний етап ознаменували два документи ВЦВК, що передбачили фактичний продаж церковного майна. Йдеться про постанову «Про ліквідацію церковного майна» [17] і декрет «Про передачу Відділу у справах музеїв і охорони пам'ятників мистецтва і старожитностей частини сум, виручених від продажу музейних цінностей» [10].

Привід для такого продажу було знову обрано благородний. Так, спочатку у Декреті ВЦВК «Про порядок вилучення церковних цінностей, що знаходяться у користуванні груп віруючих» від 23 лютого 1922 р. було наголошено на нагальній потребі розпочати продаж церковного майна з метою отримання коштів для боротьби з голодом. Згодом, 8 березня 1922 р., виходить і Постанова ВУЦВК «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим». Читаємо: «Для боротьби з голодом і для забезпечення полів <...> у місячний термін вилучити з церковного майна всі коштовні предмети з платини, золота, срібла, дорогоцінного каміння, слонової кістки, якщо це не може суттєво зашкодити інтересам самого культу» (п. 1), «Фактичне вилучення дорогоцінних речей проводити за описом із обов'язковим залученням представників групи віруючих» (п. 3). Переховування церковного майна каралося

примусовими роботами терміном від 1 року з конфіскацією всього наявного церковного майна [6, арк. 13].

Слід сказати, що на офіційному рівні голод визнавався тільки у Поволжі. Хоча у червні 1922 р. в Україні голодувало більше 3,7 млн осіб [15, с. 352–353]. У Херсоні за січень-березень 1922 р. смертність перевищила народжуваність майже у 6 разів [20].

Отже, з 8 березня 1922 р. під гаслом боротьби з голодом кампанія вилучення церковних цінностей де-юре почалася в Україні. Де-факто у Херсоні перші конфіскації відбулися 25 березня, у повіті – 24 березня. 3 квітня того ж року Політбюро ЦК РКП(б) України повністю погодилося з циркуляром ЦК РКП(б) № 1961 «Про цілковите вилучення цінностей» [19, с. 218]. Відзначимо, що цього разу не всі цінності підлягали тотальному вилученню. Роз'яснення надала телеграма Миколаївського губвиконкому всім комісіям і волревкомам від 21 квітня 1922 р.: «Тимчасово, для забезпечення богослужіння, залишати у користуванні необхідні предмети за умови заміни їх такою ж вагою благородних металів золота і срібла в тижневий термін» [8, арк. 5–6].

Створення спеціального апарату для проведення кампанії не передбачалося, натомість використовувалися апарати Губкомів і Повіткомів із обов'язковим представництвом партійних органів. Зокрема, у Херсонському повіті до складу комісії увійшли завідувач адміністративно-організаційним політвідділом тов. Руденко, представник від Профбюро тов. Терент'єв і ДПУ тов. Звенігородский. Повіт було поділено на 9 районів, у кожному діяв призначений особливий райуповноважений. По м. Херсону райуповноваженим став Шофаренко [7, арк. 2].

Комісії на підставі завірених копій описів і договорів із групами віруючих, яким були передані храми, встановлювали порядок проведення вилучення: насамперед конфіскації підлягали найбагатші храми, синагоги тощо. У Херсоні такими були визначені три синагоги: Стара, Ново-Миколаївська та «Бес-Га-

мідраш». Після цього призначали день і час, запрошували 3–5 представників від віруючих [18] і, звіряючись з описом, вилучали означене майно. Сам процес вилучення фіксувався у протоколі. Речі із золота і срібла підраховувалися поштучно, зазначалася точна вага кожної. У кінці підраховувалася загальна кількість і вага вилученого, а також залишеного майна, ставилися підписи членів комісії та представників віруючих. Реалізовувати цінності на місцях було заборонено. Вони у повному обсязі передавалися до Гохрану [14].

Радянська влада унормовувала і порядок звітності у справі вилучення майна церков. Ще 22 квітня 1922 р. всім губвиконкомам було надіслано телеграму ВЦВК про порядок звітності щодо перебігу кампанії. Так, місцеві комісії звітували Центральній комісії допомоги голодуючим (ЦК Допгол) щомісяця, а також публікували в місцевих газетах списки вилученого в кожному храмі. Волвиконкоми звітували щоденно [8, арк. 19]. Так, 27 квітня на шпальтах «Херсонського коммунара» з'явився перелік із зазначенням загальної ваги вилучених 25 березня цінностей по кожній синагозі окремо [19, с. 217]. Загальна вага отриманого срібла – 2 пуди 19 фунтів 15 золотників [6, арк. 2]. Однак точність звітів, поданих до центру, сьогодні з'ясувати не можна.

У травні 1922 р. умови стають більш жорсткими. Так, на церкву із двох комплектів, необхідних для богослужіння (потири, тарілочки, лжиці, купелі, хрести, дискоси, астериски і т. ін.), один – срібний – міг залишитися; золоті ж предмети або з діамантами вилучаються обов'язково (п. 3). Виняток можуть становити особливо шановані у певній місцевості предмети. Наприклад, особлива шанована мешканцями ікона має ризу, яку вони хочуть зберегти, тоді за дозволом ЦК Допголу вони можуть замінити її на золото такої самої ваги (п. 4). Якщо особливо шанованим є хрест із дорогоцінного металу, комісія може відкласти вилучення до заміни на такий самий метал еквівалентної ваги, але знову таки за рішенням ЦК Допголу (п. 5) [8, арк. 214].

Слід зазначити, що віруючі намагалися врятувати богослужбне майно, збираючи вироби з дорогоцінних металів для обміну. Так, не могли зібрати необхідну кількість срібла для обміну рада Всіх-Святської цвинтарної церкви м. Херсона [8, арк. 96], Рада церковної громади при Покровському молитовному будинку [8, арк. 80] та ін.

Навіть якщо декотрим це і вдавалося, то користувалися ним недовго, адже 13 травня 1922 р. за наказом Відділу Управління Херсонського повітвиконкому заміна цінностей тим самим металом і в тій самій кількості надалі була заборонена. Ради віруючих зобов'язувалися здати всі цінності, залишені в тимчасове користування, не пізніше 19 травня 1922 р. [8, арк. 150]. Отже, радянська влада перейшла до повного вилучення церковних речей із дорогоцінних металів, відбрала срібло не тільки у церкви, а й у населення. Спочатку дозволила обмін богослужбових речей на інші, того самого металу і тієї самої ваги, а потім постановила здати і раніше обміняні речі.

Загалом у період із 25 квітня по 8 липня 1922 р. включно із Херсонських храмів було вилучено 35 пудів 25 фунтів 12 золотників. У Херсонському повіті конфісковано 45 пудів 35 фунтів 53 золотники [6, арк. 54]. Отже, всього 81 пуд 20 фунтів 65 золотників.

Активна фаза кампанії у місті Херсон і повіті завершилася у середині літа 1922 р., але вилучення продовжувалися ще восени. Так, на 1 вересня 1922 р. здано 84 пуди 25 фунтів 12 золотників 45 доль срібла [6, арк. 65], а на 19 жовтня 1922 р. цифра збільшилася: по м. Херсону – 3 пудів 18 фунтів 24 золотники срібла, по Херсонському повіту – 45 пудів 06 фунтів 94 золотники 81 доля [5, арк. 257]. Отже, всього 84 пуди 25 фунтів 22 золотники 81 доля.

Висновки. Підсумовуючи, відзначимо, що у Херсонському повіті кампанія вилучення церковних цінностей відбувалася за загальною схемою. Безсумнівно, сильною стороною її є нормативно-правовий супровід, і, хоча місцеві правові акти видавалися у межах загаль-

ноукраїнських, які, у свою чергу, дублювали відповідні документи уряду РСФРР, усі вони характеризуються значною деталізацією складників цього процесу. Така ретельна підготовка нормативно-правових актів поясню-

ється необхідністю більшовиків, принаймні спочатку, провадити досить обережну політику у боротьбі з Церквою й обґрунтовувати свої дії як у плані законодавчого закріплення, так і у плані ідеології.

Анотація

У статті досліджується політика вилучення церковних цінностей у Херсонському повіті. Вилучати цінності із храмів радянська влада почала після прийняття декрету РНК РСФРР «Про відділення церкви від держави і школи від церкви» від 23 січня 1918 р. й аналогічного документа Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 19 січня 1919 р.

Голод 1921–1922 рр. став можливістю перейти до тотальної експропріації церковних багатств. В Україні кампанія розпочалася 8 березня 1922 р. виданням постанови ВУЦВК «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим». Декрети і постанови конкретизувалися й уточнювалися відповідними інструкціями, які детально регламентували процес вилучення.

Як наслідок, із храмів Херсонського повіту із 24 квітня до 19 жовтня 1922 р. було вилучено 84 пуди 25 фунтів 22 золотника 81 доля срібла. Золота і дорогоцінних каменів не було. Радянська влада відібрала срібло не тільки у церкви, а й у населення, спочатку дозволила обмін богослужбових речей на інші, того самого металу і тієї самої ваги, а потім постановила здати і вже обміняні речі.

Автори підкреслюють, що сильною стороною кампанії було її нормативно-правове забезпечення. Для легітимзації вилучення церковних цінностей радянська влада приймає цілу низку документів як у центрі, так і на місцях: декретів, постанов, директив, інструкцій тощо. Всі вони готували підґрунтя для дискредитації церкви в очах широких народних мас, знаходження нових приводів для репресій проти священнослужителів, а також поповнення бюджету для зміцнення більшовицької держави.

Ключові слова: церква, радянська влада, голод, вилучення церковних цінностей, релігія, декрет, нормативно-правовий супровід.

Kaminska O.A., Fedorchenko O.V. The seizure of church property in the Kherson district in 1920–1930: a historical and legal aspect

Summary

This article explores the confiscation policy of the church property in the Kherson district. The Soviet government began to confiscate valuables from churches from 1918, that is almost immediately after its establishment, but the famine of 1921–1922 did provide an opportunity for the total expropriation of church treasures.

In the past period the Bolsheviks prepared an appropriate legislative framework and accumulated considerable experience in expropriating legislative framework and accumulating considerable experience in expropriating of the property from religious organizations.

A start of this process has been made with the adoption of the decree of the RNC RSFRR “On the separation of church from state and school from church” dated 23 January 1918 and the similar document of the Provisional Workers’ and Peasants’ Government of Ukraine on 19 January 1919. Theological seminaries, diocesan schools with their churches, as well as home and military churches, temples in the state institutions and monasteries were the first, which came under attack in the Kherson district, as well as throughout the country.

The famine of 1921–1922 became an opportunity for transition to the total expropriation of church treasures. The campaign began on 8 March 1922 in Ukraine with the publication of a resolution

of the All-Ukrainian Central Executive Committee “About the Transfer of Church Values to the Fund for the Relief of Starving”. The decrees and rulings were concretized and clarified by the relevant instructions, which regulated the process of exemption in detail.

As result it was removed 84 poods 25 pounds 22 spoons 81 shares of silver from the churches of the Kherson district since 24 April 1922 up to 19 October 1922. Thus the Soviet government took away the silver not only from the church, but also from the population. The government first allowed the exchange of liturgical items on the things of the same metal and the same weight. Then by its decision the exchanged items, which were in temporary use already, should have been surrendered.

The authors emphasize that the strength of the campaign was its regulatory support. The Soviet government adopts a number of documents, both in the center and in the regional districts: decrees, rulings, directives, instructions, etc. to legitimize the seizure of church property. The adoption of all those documents had one aim – to prepare the ground for discreditation of the church in the eyes of the broad masses of the people, to find the new reasons for repression against the clerics, as well as to replenish the state budget to strengthen the Bolshevik government.

Key words: church, Soviet power, famine, confiscation of church valuables, decree, regulatory support.

Список використаних джерел:

1. Ганченко Д. Православні церкви при установах м. Херсона. URL: <http://old.mycity.kherson.ua/journal/konstanty13/p-cerkvi.html> (дата звернення: 15.10.2020).
2. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Ф. 445. Оп. 1. Спр. 6. 55 арк.
3. ДАХО. Ф. 445. Оп. 6. Спр. 141. 29 арк.
4. ДАХО. Ф. Р-1887. Отдел управления Херсонского уездного исполнительного комитета. Оп. 3. Спр. 694. 80 арк.
5. ДАХО. Ф. Р-1887. Оп. 3. Спр. 695. 295 арк.
6. ДАХО. Ф. Р-1887. Оп. 3. Спр. 711. 72 арк.
7. ДАХО. Ф. Р-1887. Оп. 3. Спр. 712. 89 арк.
8. ДАХО. Ф. Р-1887. Оп. 3. Спр. 713. 255 арк.
9. Декрет ВЦИК «О ценностях, находящихся в церквях и монастырях» от 27 декабря 1921 г. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства*. Москва, 1922. № 19. Отд. 1. Ст. 215. С. 381.
10. Декрет ВЦИК «О передаче Отделу по делам музеев и охране памятников искусства и старины части сумм, вырученных от продажи музейных ценностей» от 09 февраля 1922 г. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства*. Москва, 1922. № 19. Отд. 1. Ст. 216. С. 381.
11. Декрет ВЦИК «О порядке изъятия церковных ценностей, находящихся в пользовании групп верующих» от 23 февраля 1922 г. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства*. Москва, 1922. № 19. Отд. 1. Ст. 217. С. 381–382.
12. Декрет Совета народных комиссаров «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» от 23 января 1918 г. *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1917–1918 гг.* Москва, 1942. Отдел первый. № 18. Ст. 263. С. 286–287.
13. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. № 1/2 (24/25). Київ, 2005. С. 41–42.
14. Кривова Н.А. Власть и Церковь в 1922–1925 гг.: Политбюро и ГПУ в борьбе за церковные ценности и политическое подчинение духовенства М. АИРО-XX, 1997. 247 с. URL: http://yakov.works/library/11_k/ri/kriv02.html (дата звернення: 10.10.2020).

15. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Харків, 2008. 400 с.
16. Постановление Народного комиссариата юстиции «О порядке проведения в жизнь декрета «Об отделении церкви от государства и школы от церкви»» от 24/30 августа 1918 г. *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1917–1918 гг.* Москва, 1942. Отдел первый. № 62. Ст. 685. С. 849–858.
17. Постановление Президиума ВЦИК «О ликвидации церковного имущества». Из протокола заседания Президиума ВЦИК № 1, п. 15 от 2-го января 1922 г. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/36837> (дата звернення: 12.10.2020).
18. Постановление Центральной комиссии помощи голодающим и Народного комиссариата юстиции «Инструкция о порядке изъятия церковных ценностей, находящихся в пользовании групп верующих» от 28 февраля 1922 г. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства.* Москва, 1922. № 19. Отд. 1. Ст. 218. С. 382–384.
19. Татарченко О.Б. Агітаційна кампанія за вилучення церковних цінностей у зв'язку із голодом 1921–1923 років на території Херсонської та Одеської єпархій. *Наукові праці. Історія.* 2008. Т. 96 Вип. 83. С. 217–220.
20. Шитюк М.М. Голодомори ХХ століття. Київ : Геліон, 1997. 196 с.